

*Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran:
životni uslovi i svakodnevnica*

Izdavač:

Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture

Za izdavača:

Nikola Samardžić

Urednici:

Nikola Samardžić, Vlada Stanković

Naučni odbor:

Nikola Samardžić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Vlada Stanković (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Radivoj Radić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Siniša Mišić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Marija Kocić (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Vladan Gavrilović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu)
Jasmina Šaranac-Stamenković (Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet)
Radovan Pilipović (Arhiv Srpske pravoslavne crkve)

Organizacioni odbor:

Haris Dajč (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Larisa Orlov Vilimonović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)
Dragoljub Marjanović (Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu)

Dizajn korica:

Jovana Krstić

Tiraž: 200

ISBN 978-86-88813-08-2

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije podržalo
je organizovanje naučnog skupa.

**KASNOVIZANTIJSKI I POSTVIZANTIJSKI MEDITERAN:
ŽIVOTNI USLOVI I SVAKODNEVICA**

Zbornik radova sa Naučnog skupa

Centar za saradnju sa EU
Centar za Kiparske Studije
Katedra za istoriju Vizantije
Katedra za opštu istoriju novog veka
Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu

Beograd

2020

Sadržaj

Nikola Samardžić: Kasnovizantijski i postvizantijski Mediteran: životni uslovi i svakodnevica	7–10
---	------

Pozna Vizantija i postvizantijski kontinuiteti

Vlada Stanković: Konzervativnost periferije i ideološka snaga centra. Rimstvo i identitet u novoj svakodnevici u istočnom Mediteranu i na Balkanu nakon 1204. godine	13–20
Nikola Samardžić & Marija Kocić: Venecija u kontinuitetima kasnovizantijskog i postvizantijskog Mediterana	21–35
Radivoj Radić: Maslina – sveto drvo sredozemlja	36–45
Jelena Mrgić: Razmišljanja o pirinču u mediteranskim društvima	46–56
Jelena Erdeljan: Sefardske migracije u rano moderno doba. Putevi povezivanja istočnog i zapadnog Mediterana u postvizantijsko vreme (XVI i XVII vek)	57–64
Larisa Orlov Vilimonović: Slika turskog hamama u očima Augera Gislena de Buzbeka: Evropski imaginarij turske svakodnevice u svetlu mediteranskih kontinuiteta	65–88
Vladimir Abramović: Migracije ka istoku Mediterana u kontekstu putopisa Rajnolda Lubenaua	89–94
Haris Dajč: Strah od Moreje	95–102

Predvizantijski i pozni vizantijski Mediteran u velikim idejama i malim duhovnim zajednicama

Milena Repajić: Politika i svakodnevica na Mediteranu: kontinuiteti i obnove rimskog republikanizma od Carigrada do renesansne Italije	105–115
Vuk R. Samčević: Rimstvo u srcu Mediterana, percepcije legitimiteta u Kraljevini Siciliji: razmatranje narativa sicilijanskih istoričara	116–124
Ljubica Vinulović: Svakodnevni život monahinja u carigradskom manastiru Bogorodice Sigurne Nade	125–131
Dragoljub Marjanović: Istočni Mediteran u svetlu topografije isihazma ranog XIV veka	132–145
Jakov Đorđević: Mrtvi i njihova svakodnevica: posmatranje poznovizantijskih funerarnih programa iz groba	146–155
Nikola Piperski: Čudotvorna ikona Gospe Gradovrške i njen kult u narodu „tri vere“ na Balkanu i Mediteranu	156–163

Dejan R. Gašić: Mediteran i osmansko – romejski svet XV veka - narativna i neostvorena panorama suživota vizantijskog istoričara Duke	164–174
Radovan Pilipović: Amvrosije Papa Georgopoli (1791–1863) sarajevski mitropolit i staroobrednički jerarh – skica za portre jednog fanariote	175–182

Jelena Erdeljan

Sefardske migracije u rano moderno doba. Putevi povezivanja istočnog i zapadnog Mediterrana u postvizantijsko vreme (XVI i XVII vek)

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: Umesto da samo potvrđuje starije koncepte podeljenosti između kulturnih sfera različitih avramitskih religija u rano moderno doba, iskustvo sefardskih migracija između zapadnog i istočnog Mediterana, i nazad prema zapadu, tokom XVI i XVII veka zapravo podržava novije teorije o regionalnoj koheziji u različitim delovima mediteranskog sveta. Jevreji iz Sefarada koji su se nakon izгона 1492. godine naselili na istočnom Mediteranu bili su u stalnim i čvrstim vezama sa ostatkom jevrejske populacije u širem mediteranskom arealu i dalje u zemljama na zapadu i severu Evrope i lako su se kretali između hrišćanskih i islamskih zemalja u kojima su živeli i trgovali. Sefardski trgovci i intelektualci su uprkos strogim antijevrejskim merama i zabranama nastavljali da žive i prosperiraju u znatnom broju italijanskih gradova, u velikoj meri upravo zahvaljujući vezama koje su imali sa sunarodnicima u islamskom svetu. Međusobna povezanost sefardskih jevrejskih zajednica mediteranskog prostora svakako je imala veoma važnu ulogu u kreiranju i održavanju izbalansiranih odnosa italijanskih i francuskih gradova, pre svega velikih luka i trgovinskih centara, sa osmanskim svetom istočnog Mediterana. Sefardski Jevreji funkcionisali su sve do kraja XVIII veka kao deo jedinstvene, veoma peripatetične zajednice koja je povezivala istočni Mediteran pod osmanskom vlašću sa Italijom, Francuskom, Nizozemskom i Nemačkom, a odatle i sa novim svetom sa druge strane Atlantika. Mreže povezanosti te zajednice počinju da se kidaju u XVIII veku sa pojavom emancipacije Jevreja u zapadnoevropskim gradovima i sekularizacije jevrejske kulture koja nastaje kao posledica Prosvetiteljstva.

Ključne reči: Mediteran, rano moderno doba, Sefardi, migracije, trgovina, mreže konektivnosti.

Jedan od još uvek nedovoljno istraženih i publikovanih aspekta svakodnevnog života na poznovizantijskom i postvizantijskom Mediteranu jeste pitanje života i migracija romaniotskog i sefardskog jevrejskog stanovništva kao izuzetno važnog činioca u kreiranju kulture i ekonomije Mediterana u rano moderno doba. Kao što je to istakao Nikolas de Lanž, jedan od vodećih istraživača istorije, knjiženosti, jezika i kulture jevrejskih zajednica u Vizantiji, a posebno odnosa jevrejske i grčke tradicije u Carstvu, proučavanje Jevreja u Vizantiji dugo je bilo usporavano pa i zaustavljano, kako usled nedostatka izvora tako i

* jelenaerdeljan3@gmail.com

zbog pomanjkanja interesovanja u naučnoj javnosti, kako među istraživačima jevrejske tako i onima vizantijske prošlosti.¹

Iako pripadnici verske zajednice koja nakon izdavanja Milanskog edikta, a naročito od vremena cara Teodosija I i ustanovljavanja hrišćanstva kao zvanične vere Rimskog carstva, postaje manjinska a potom i sve više potiskivana, Jevreji, uprkos uvođenju niza veoma restriktivnih zakonskih odredbi koje su im, između ostalog, uz poneki izuzetak, zabranjivale učestvovanje u državnoj administraciji i podizanje novih sinagoga, ipak opstaju u Vizantijskom carstvu. Naizgled paradoksalno, ta se činjenica najviše može pripisati otporu koji je Crkva u Carigradu, za razliku od one u Rimu, imala prema nasilnom uvođenju u veru. Vizantijski carevi su, međutim, naročito u srednjevizantijsko doba, pokušaje nasilnog pokrštavanja Jevreja ugradili u temelje svoje carske politike što je, na primeru Vasilija I Makedonca, bilo i deo opšte hilijastičke klime i građenja njihovog mesijanskog identiteta. Nakon ponovnog talasa pokušaja njihovog nasilnog pokrštavanja u XIII veku, u doba vladavine nikejskog cara Jovana Vataca, izvesno kao jedne od posledica nove realnosti koja je usledila nakon prvog pada Carigrada i raspada Vizantije 1204. godine, u poznovizantijsko vreme položaj Jevreja znatno je poboljšan u Carstvu koje im nikad i nije uskratilo legalno ispovedanje vere a čije je rimstvo ostalo, tokom svih vekova, deo i njihovog, *romaniotskog*, identiteta (Krauss 1914; Starr 1939; Bowman 1985; Jacoby 2001; Jacoby 2008; Jacoby 2009; Panayotov 2014).

Romaniotska populacija Carigrada, koja naglo raste od XI veka pa sve do konačnog pada prestonice pod osmansku vlast, bila je podeljena na karaitsku i rabanitsku zajednicu koje su, kako saznajemo već iz knjige putopisa Benjamina iz Tudele iz XII veka (*Sefer haMasaoth*), bile međusobno suprotstavljene do te mere da su morale i fizički da budu razdvojene ogradom u dve prostorne celine u Galati i Peri gde su bile nastanjene. Benjamin ben Jona iz Tudele bio je jedan od najpoznatijih i najaktivnijih jevrejskih putnika, poreklom iz Sefarada, koji je destinacijama koje je tokom svog dvanaestogodišnjeg (moguće i četrnaestogodišnjeg) izbijanja od kuće u Tudeli, u Navari, na severu Španije, na izvestan način nagovestio tačke rasejanja njegovih sunarodnika nakon njihovog izгона sa Iberijskog poluostrva 1492. godine. Na putovanjima koja su ga sa zapada vodila kao istoku Mediterana, moguće već od 1159. pa sve do 1173. godine, obišao je Španiju, današnji jug Francuske, Italiju, Balkan, Malu Aziju i stigao sve do Persijskog zaliva odakle je doplovio i do Egipta.²

Sa izgonom Jevreja iz Sefarada i njihovim doseljavanjem na teritoriju Osmanskog carstva, počevši od 1492. godine, status romaniotskih i novopri-

¹ Nikolas de Lanž je više puta u svom izuzetnom akademskom opusu isticao činjenicu da pitanju Jevreja u Vizantiji nije poklonjena odgovarajuća naučna pažnja, od predgovora prvom broju časopisa čiji je pokretač i urednik, *Bulletin of Judeo-Greek Studies* 1 (de Lange 1987), do najnovijeg objavljenog rada "The Byzantine Jewish Other" (de Lange 2019). O Jevrejima u Vizantiji na osnovu postojećih izvora, uglavnom na hebrejskom, iz perioda između 1000. i 1200. godine v. de Lange 2000. O delu Nikolasa de Lanža, sa ekstenzivnom bibliografijom, v. Aitken, Carleton-Paget 2014, posebno 1–11.

² O putovanjima Benjamina iz Tudele i njegovoj knjizi Putopisa (*Sefer haMasaoth*) v. Jacoby 2014, 135–164. Za recepciju Tudeline knjige i (re)interpretaciju njegovih putovanja u mediteranskom i svetu zapadne Evrope ranog modernog doba v. Shalev 2010.

došlih sefardskih zajednica različito je definisan u okvirima osmanske administracije, upravo u kategorijama koje se tiču mobilnosti i migracija, i to na način koji je sefardsku populaciju stavio u favorizovani položaj. To je, posebno tokom XVI a delom i XVII veka, rezultiralo njenim učestalim kretanjem između tačaka na istočnom Mediteranu, kao mesta nastanjanja nakon izгона sa Iberijskog poluostrva, i onih na centralnom i zapadnom Sredozemlju na kojima su sefardski Jevreji bili nastanjeni i pre 1492. godine ili su ih pak naseljavali seleći se iz osmanskog sveta ka zapadu (Ray 2009).

U vreme druge vladavine sultana Mehmeda II Osvajača (1451-1481), dvadesetak godina nakon osvajanja Carigrada 1453. godine, romaniotska zajednica, sada Istanbula, je 1455. godine uspela da se izbori za svojevrsnu autonomiju, na putu ka konstituisanju kao jednog od mileta Osmanskog carstva. Njen glavni rabin bio je Mozes Kapsali. On je tad stajao na čelu i onih romaniotskih zajednica koje su, kao deo sultanovog plana vezanog za repopulaciju Grada, bile primorane da se iz Epira i sa Peloponeza presele u prestonicu. Prema defteru iz 1477. godine, sa 1500 domaćinstava, romaniotska populacija činila je deset posto stanovništva grada na Bosforu. Romanioti su imali status prisilne migracije (*sürgün*) što je podrazumevalo ograničenja u slobodi kretanja tj. migracija. S druge strane, Sefardi su od sultana Bajazita II dobili daleko povlašćeniji status voljne migracije u sultanat (*kendi gelen*) što se naročito reflektovalo upravo na mogućnost njihovog slobodnog kretanja. Romaniotskog rabina Mozesa Kapsalija je na mestu glavnog rabina zamenio sefardski rabin Elijahu Mizrahi a romaniotsko stanovništvo je postepeno bilo asimilovano sa sefardskim. Judeo-španski jezik, ladino, postao je preovlađujući među Jevrejima u Osmanskom carstvu (Rozen 2002; Bowman 2012).

Postepena migracija sefarda preko Mediterana u rano moderno doba govori o tome da nisu svi odmah zadobili zaštitu i privilegiju u Osmanskom carstvu. Tek u drugoj deceniji XVI veka velika većina sefardske populacije preselila se sa Iberijskog poluostrva na istočni Mediteran i Balkan. Pre toga sefardski centri su bili i dalje u Iberiji i na severu Afrike. Oni koji su se naselili na istočnom Mediteranu bili su u stalnim i čvrstim vezama sa ostatkom jevrejske populacije u širem mediteranskom arealu i dalje u zemljama na zapadu i severu Evrope i lako su se kretali između hrišćanskih i islamskih zemalja u kojima su živeli i trgovali. Sefardski trgovci i intelektualci koji su uprkos strogim antijevrejskim merama i zabranama nastavljali da žive i prosperiraju u znatnom broju italijanskih gradova, u velikoj meri uspevali su to da čine upravo zahvaljujući vezama koje u imali sa sunarodnicima iz islamskog sveta. Sefardske zajednice na severu Afrike tokom XVI veka održale su kulturne i ekonomske veze sa hrišćanskom Iberijom a tek krajem veka te veze su zamenile one sa sefardskim centrom u Amsterdamu (Ray 2009, 65). Pored trgovinskih, sefardske zajednice predmodernog doba bile su istovremeno povezane i mrežama porodičnih i rabinskih veza. Tako su glavni centri jevrejskog učenja ranog modernog doba na postvizantijskom tj. osmanskome Mediteranu i Balkanu, ali i na zapadu i severu Evrope, gradovi poput Izmira, Soluna, Safeda, Gaze, Livor-

na, Ankone, Venecije, Amsterdama i Hamburga, bili deo iste mreže konektivnosti kojoj su osim Sefarda pripadali i konversosi.³

O tome posebno uverljivo svedoči pisana građa sačuvana u Kairskoj genizi, izvoru od neuporedivog značaja za poznavanje ne samo jevrejskog već verskog, ekonomskog i društvenog života svih zajednica na Mediteranu u srednjovekovno i rano moderno doba, njihovih migracija i razmene ideja i dobara.⁴ Na osnovu pisanih izvora Kairske genize prati se naseljavanje i život sefardskih zajednica u Egiptu od početka XVI veka i njihovi uspešni trgovinski poslovi koji su ih iz lučkih gradova poput Aleksandrije, Rozete i Damijete, ali i Kaira, čiji je suk, Han Halili, od XIV veka do danas ostao neksus međunarodne trgovine, spajali kako sa Azijom tako i sa Jadranskim morem i zapadnim Mediteranom (David 2011). Ovi izvori takođe svedoče o postepenom potiskivanju arapskog i preovlađujućem prisustvu hebrejskog i ladina kao nosećih jezika jevrejskih zajednica na postvizantijskom tj. osmanskome Mediteranu. Umesto da, na tragu Pirenove teze, samo potvrđuje starije koncepte polarizacije mora u središtu zemlje, između hrišćanstva i islama, iskustvo sefardskih migracija između zapadnog i istočnog Mediterana, i nazad prema zapadu, tokom XVI i XVII veka zapravo podržava novije teorije o regionalnoj koheziji u različitim delovima mediteranskog sveta. Važan preduslov te kohezije, kad su sefardski Jevreji u pitanju, bio je jezik njihovih zajednica ma gde one bile, u Africi, Maloj Aziji, na Balkanu, Apeninskom i Iberijskom poluostrvu, u Amsterdamu ili na novom Mediteranu – na zapadu Atlantika, od Kingstona do Novog Amsterdama (Studemund-Halévy 2019).

Jedan on najvažnijih centara sefardskog života u XVI i XVII veku i neksus povezivanja mreža sefardskih zajednica na Mediteranu i dalje ka istoku i zapadu, bio je italijanski grad Livorno. Razvoj Livorna kao velike luke na Liguurijskom moru i njegove jevrejske zajednice, sačinjene od Sefarda i konversosa, datira iz vremena Ferdinanda I, velikog vojvode Toskane, koji je 1593. godine izdao privilegije Jevrejima, takozvana "La Livornina", i omogućio versku slobodu te imunitet od Inkvizicije kako bi podstakao imigraciju i razvoj međunarodne trgovine i privrede u novoproglašenoj slobodnoj luci. U nju su od tad, poslovnim i drugim vezama umreženi, stizali Sefardi iz Izmira i Alepa dok su se Jevreji iz Livorna mogli naći u Amsterdamu, Solunu i Tunisu. U sam osvit modernog doba, pred kraj XVIII veka, od 150 trgovinskih kuća koliko je bilo registrovano u Livornu 50 je pripadalo jevrejskim vlasnicima. Jevrejska zajednica je uživala punu autonomiju, gotovo da nije bilo nikakvih restrikcija u pogledu njihovih ekonomskih aktivnosti ali ni svakodnevnog života. Jevrejima u Livornu je bilo dozvoljeno i nošenje oružja, obrazovanje na univerzitetima i sticanje diploma. U Livornu nije bilo geta. Ovaj grad postao je i jedan od najvećih centara jevrejskog učenja kao i proizvodnje i distribucije knjiga u čita-

³ Konversosi ili maranosi su bili portugalski Jevreji koji su bili nasilno pokršteni 1497. godine. Mnogi su napustili Portugal nakon ustanovljavanja portugalske inkvizicije 1536. godine i vraćali se jevrejskoj veri u sredinama koje bi ih prihvale; v. Horowitz, Orfali 2002.

⁴ Cf. Goitein 1967-1973, maestralnu studiju o gotovo 400000 pisanih dokumenata, knjiga, pisama, administrativnih spisa i ostale građe otkrivene u genizi Ben Ezra sinagoge u Fustatu (Kairu), koja svedoči o gotovo hiljadu godina života jevrejske zajednice u Egiptu, od IX do XIX veka. V. takođe David 2016.

vom sefardskom svetu. Prva hebrejska štamparija počela je sa radom u Livornu 1650. godine da bi ih, manje od sto godina kasnije, 1740. godine, bilo čak devet (Trivellato 2009; Lehmann 2005).

Zlatno doba XVI veka smenio je period neizvesnosti i osećaj opadanja za Jevreje u Osmanskom carstvu, uslovljen, između ostalog i gubitkom povlašćenog statusa, monopola u tekstilnoj industriji i proizvodnji vune sa centrima u Solunu (tj. sa ulaskom engleskih kompanija i osnivanjem njihovih ekspozi-tura u gradovima kao što su Izmir i drugi), progonima i stradanjima Jevreja u Carstvu, gorčinom ispunjen odnos između muslimana i Jevreja o čemu svedoče osmanski izvori. Sve je to doprinelo osećaju da je došlo vreme za “drugo carstvo” kao i prijemčivosti utehe mesijanske objave koju je ponudio sefardski mesija rodom iz Izmira i konvertit u islamsku veru iz druge polovine XVII veka, Šabataj Sevi, čiji je životni put jos jedan ikonični primer sefardskih migracija i povezivanja istočnog i zapadnog Mediterana (i Balkana) u postvizantijsko doba (Sholem 1973; Sisman 2015).⁵ Uprkos papskoj politici koja je bila usmerena ka ograničavanju jevrejskog naseljavanja i mobilnosti na čitavoj teritoriji Apeninskog poluostrva, novo stanje stvari vezano za rastuću ugroženost života i trgovine Jevreja u Osmanskom carstvu rezultiralo je migracijom u obrnutom smeru, istok-zapad i dovelo do izdavanja dozvola za naseljavanje Jevreja u mnogim italijanskim gradovima. Kao primer može da se navede slučaj rabina Josefa Parda koji je napustio Solun da bi posao tražio u Veneciji i konačno u Amsterdamu (Ray 2009, 53-54).

Sredinom XVI veka i Francuska je zvanično omogućila i izdala zvanični poziv portugalskim jevrejskim trgovcima, ignorišući njihovu versku pripadnost i religijsku praksu. U Francuskoj, kao i u Italiji i Nizozemskoj, konstantni priliv nekadašnjih konversosa koji su se vratili jevrejskoj veri uvećao je broj tzv. zapadnih Sefarda. Oni su uspostavili žive trgovinske mreže čije je bogatstvo i uticaj zasenilo one manje mreže trgovaca sa Mediterana i iz Osmanskog carstva. Ispočetka, dve polovine sefardskog sveta održavale su međusobne veze a kako je rasla moć jevrejskih trgovaca iz Amsterdama, Venecije i Livorna, njima su počeli da pristižu izaslanici i osmanskih zajednica koje su tražile finansijsku podršku (Ray 2009, 53-54).

Umesto da samo potvrđuje starije koncepte podeljenosti između hrišćanstva i islama u rano moderno doba, iskustvo sefardskih migracija XVI i XVII veka zapravo podržava novije teorije o regionalnoj koheziji u različitim delovima mediteranskog sveta. Moli Grin se zalaže za argument da je pre velikih intervencija evropskih država na istočnom Mediteranu u XVII veku, činjenično stanje govorilo u prilog tome da su hrišćanske države, poput Venecije, uspevala u održavanju izbalansiranog odnosa sa Osmanskim carstvom i da su ti odnosi funkcionisali uprkos razlikama u veri (Green 2000; Horowitz, Orfali 2002). U procesu koji je odražavao konvivenciju (*convivència*) koja je postojala u hrišćanskoj Iberiji tokom poznog sednjeg veka, jevrejski svet XVI veka ustanovio je kulturni identitet na istočnom Mediteranu koji je prevazilazio i

⁵ O Šabataju Seviju na Mediteranu i Balkanu, a posebno o njegovom boravku i grobu u Ulcinju, v. Erdeljan 2019, 117-146.

nadilazio granice između hrišćanskih i islamskih država (Ray 2009, 55).⁶ Uprkos uvođenju antijevrejskih mera, od ustanovljavanja sve većeg broja geta, do spaljivanja konversosa na lomači, i Jevreji i konversosi su se odlučivali da se nasele u Italiji a istovremeno su funkcionisali kao deo jedinstvene, veoma mobilne i peripatetične, zajednice sa onima koji su živeli pod osmanskom vlašću (Ray 2009, 56). Mreže povezanosti te zajednice počinju da se kidaju u XVIII veku sa pojavom emancipacije Jevreja u zapadnoevropskim gradovima i sekularizacije jevrejske kulture koja nastaje kao posledica Prosvetiteljstva. Od tad, i u sefardskom svetu, nastaje podela na najčešće antagonizovani Sever i Jug, Zapad i Orijent tj. na francusko Znanje i turski Kismet.

Bibliografija:

- Abate, M. T. (ed.). 2018. *Convivencia and Medieval Spain. Essays in Honor of Thomas F. Glick*. London: Palgrave.
- Aitken, J. K., Carleton-Paget, J. 2014. "Introduction." In *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire: Festschrift for Nicholas de Lange*, edited by J. K. Aitken, J. Carleton-Paget, 1–11. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bowman, S. 1985. *Jews of Byzantium, 1204–1453*. Birmingham: University of Alabama Press.
- Bowman, S. 2012. "Romaniots (Bene Romania)." In *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, edited by N. A. Stillman. Brill Online. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/romaniots-bene-romania-COM_0018540
- David, A. 2016. "Preface." In *A Jewish Mediterranean Society in the Late Middle Ages as Reflected from Cairo Genizah Documents*, 1–2. New York: Bet ha-midrash le-rabanim be-Amerikah.
- David, A. 2011. "The Role of Egyptian Jews in Sixteenth-Century International Trade with Europe: A Chapter in Social-Economic Integration in the Middle East." In *From a Sacred Source: Genizah Studies in Honour of Professor Stefan C. Reif*, edited by S. Bhayro, Ben Outhwaite, 99–126. Leiden: Brill.
- De Lange, N. 2000. "Hebrews, Greeks or Romans? Jewish Culture and Identity in Byzantium." In *Strangers to Themselves: The Byzantine Outsider*, edited by D. C. Smythe, 105–118. Aldershot: Ashgate.
- De Lange, N. 2019. "The Byzantine Jewish Other." In *Identity and The Other In Byzantium. Papers From The Fourth International Sevgi Göniül Byzantine Studies Symposium, Istanbul, 23–25 June 2016*, edited by K. Durak, I. Jevtić, 27–40. İstanbul: Koç University.
- Erdeljan, J. 2019. *Balkan i Mediteran. Kulturni transfer i vizuelna kultura u srednjovekovno i rano moderno doba*. Beograd: Evoluta.
- Goitein, S. D. 1967–1973. *A Mediterranean Society*, 5 vols. Berkeley: University of California.
- Green, M. 2000. *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*. Princeton: Princeton University Press.
- Horowitz, E., Orfali, M. (eds.). 2002. *The Mediterranean and the Jews. Society, Culture and Economy in Early Modern Times*. Ramat-Gan: Bar-Ilan University Press.

⁶ O suživotu i kros-kulturalnoj komunikaciji hrišćanskih, islamskih i jevrejskih zajednica na Iberijskom poluostrvu v. Abate 2018.

- Jacoby, D. 2001. *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*. Aldershot: Ashgate.
- Jacoby, D. 2009. "The Jewish Communities of the Byzantine World from the Tenth to the Mid-Fifteenth Century: Some Aspects of their Evolution." In *Jewish Reception of Greek Bible Versions. Studies in their Use in Late Antiquity and the Middle Ages*, edited by N. de Lange, J. G. Krivoruchko, C. Boyd-Taylor, 157–181. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Jacoby, D. 2008. "The Jews in Byzantium and the Eastern Mediterranean: Economic Activities from the Thirteenth to the Mid-Fifteenth Century." In *Wirtschaftsgeschichte der mittelalterlichen Juden: Fragen und Einschätzungen*, edited by M. Toch, E. Müller-Luckner, 25–48. München: Oldenbourg.
- Jacoby, D. 2014. *Travellers, Merchants and Settlers in the Eastern Mediterranean, 11th-14th Centuries*. Aldershot: Ashgate.
- Krauss, S. 1914. *Studien zur Byzantinisch-Jüdischen Geschichte*. Leipzig: Buchhandlung Gustav Fock.
- Lehmann, M. B. 2005. "A Livornese 'Port Jew' and the Sephardim of the Ottoman Empire." *Jewish Social Studies, New Series* 11(2): 51–76.
- Panayotov, A. 2014. "Jews and Jewish Communities in the Balkans and the Aegean until the Twelfth Century." In *The Jewish-Greek Tradition in Antiquity and the Byzantine Empire: Festschrift for Nicholas de Lange*, edited by J. K. Aitken, J. Carleton-Paget, 54–76. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ray, J. 2009. "Iberian Jewry between West and East in the Sixteenth-Century Mediterranean." *Mediterranean Studies* 18: 44–65.
- Rozen, M. 2002. *A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453–1566*. Leiden: Brill.
- Shalev, Z. 2010. "Benjamin of Tudela, Spanish Explorer." *Mediterranean Historical Review* 25(1): 17–33.
- Sholem, G. 2015. *Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah*. London: Routledge & Kegan Paul 1973.
- Sisman, C. 2015. *The Burden of Silence. Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes*. New York: Oxford University Press.
- Starr, J. 1939. *The Jews of the Byzantine Empire, 641–1204*, Athens: Verlag der "Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher".
- Studemund-Halévy, M. 2019. "Sea is History, Sea is Witness: The Creation of a Prosopographical Database for the Sephardic Atlantic." In *Religions, Changes and Cultural Transformations in the Early Modern Western Sephardic Communities*, edited by Y. Kaplan, 487–511. Leiden: Brill.
- Trivellato, F. 2009. *The Familiarity of Strangers, The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*. London: Yale University Press 2009.

SEPHARDIC MIGRATIONS IN THE EARLY MODERN ERA. CONNECTIVITY BETWEEN THE EASTERN AND WESTERN MEDITERRANEAN IN POST-BYZANTINE TIMES (XVI AND XVII CENTURIES)

Summary

Instead of simply offering confirmation of previously upheld concepts of dividedness between the Abrahamic religious and cultural spheres in the Early Modern era, the experience of Sephardic migrations between the western and eastern Mediterranean, and then back westward over the course of the XVI and XVII centuries, actually supports the more recent theories of regional cohesion in the different parts of the Mediterranean world. Jews from the Iberian Peninsula who had, following their exile in 1492, populated the region of the eastern Mediterranean maintained constant and strong ties with other Jewish and especially Sephardic communities not only in that area but further east, north and west. Connected by religion and a common language, Judeo-Spanish or Ladino, they moved easily and crossed the borders of both the Christian and Islamic states in which they resided and thus formed successful and lasting commercial, rabbinic and familial networks. In certain Italian cities with flourishing Sephardic communities, like Livorno, they even enjoyed privileges and were allowed not only to develop trade and commerce but also to attend universities, receive degrees and bear arms. Many other Italian cities, even those with far more restrictive attitudes towards the Jews, maintained successful and balanced relations with the Ottoman world mostly as a result of the ties and networks of connectivity of their resident Sephardic communities with those in the eastern Mediterranean, in Asia Minor and north Africa. As part of a process which, in a manner of speaking, reflected the *convivência* among the Jews, Christians and Muslims of medieval Iberia, the Sephardic world of the XVI and XVII centuries functioned outside and regardless of strict political borders and demarcations drawn between the Christian and Islamic states of the Mediterranean. Until the very dawn of the modern era, Sephardic Jews functioned as part of a unified and unique and highly mobile network of communities which brought together the eastern Mediterranean region under Ottoman rule with Italy, France, Spain, the Netherlands, Germany and, from there, with the New World on the other side of the Atlantic. Networks of connectivity established in the XVI and XVII centuries began to tear apart with the emancipation and secularization of Jewish culture and identity in Western European cities and the onset of the era of Enlightenment.

Keywords: Post-Byzantine times, Mediterranean, Sephardic culture, migrations, connectivity.